

«YUSUP-ZILİYXA» DÁSTANI TILINIŇ LEKSIKA-SEMANTIKALIQ ÓZGESHELİKLERI

Sherniyazova Dilnaz

Qaraqalpaqstan Respublikası

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17394774>

Annotatsiya. Bul maqalada «Yusup-Ziliyxa» dástanı tiliniŇ leksika-semantikalıq ózgeshelikleri haqqında sóz etilgen.

Gilt sózler: til bilimi, leksika, semantika, sinonim, omonim, antonimler.

LEXICAL-SEMANTIC DIFFERENCES OF THE LANGUAGE OF THE EPIC "YUSUP-ZILİYKHA"

Abstract. This article discusses the lexical-semantic differences of the language of the epic "Yusup-Ziliykha".

Keywords: linguistics, lexis, semantics, synonyms, homonyms, antonyms.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ ЯЗЫКА ЭПОСА «ЮСУП-ЗИЛИХХА»

Аннотация. В статье рассматриваются лексико-семантические различия языка эпоса «Юсуп-Зилихха».

Ключевые слова: лингвистика, лексика, семантика, синонимы, омонимы, антонимы.

«Yusip-Ziliyxa» dástanınıń leksikalıq quramı oǵada quramalı. Hárqanday kórkem shıǵarmanıń leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgesheliklerin, onda qollanılǵan sózlerdiń mánilerin, sinonim, omonim, antonimlerin, turaqlı sóz dizbeklerin hám olardıń mánilik túrlerin analizlew arqalı anıqlawǵa boladı.

Hár bir xalıqtıń ruwxıy dúnyası, mádeniyatınıń rawajlanıwı, sana seziminiń ósiwi, obyektiv dúnyanı tanıwı nátiyjesinde tildegi sózlerdiń mánileri de rawajlanıp baradı. Sózdiń tiykarǵı tuwra mánisine qosımsha onıń awıspalı mánileri payda bolıp, bir sózdiń birneshe mánileri qalıplesedi, sózler mánilik jaqtan bayıydı. Bul jaǵday tildiń rawajlanıp, jetilisip, bayıp barıwınıń tiykarǵı belgileriniń biri bolıp tabıladı. Bunday qubılıs «Yusip-Ziliyxa» dástanında da kózge taslanadı.

Tildiń sózlik quramında seslik dúzilisi jaǵınan hár qıylı, biraq mánileri óz ara jaqın sózler ushırasadı. Bunday formalar hár túrli bolıp kelip, jaqın mánilerdi bildiretuǵın sózlerdi sinonim sózler dep ataymız. Sinonim grekshe «synonimom – qayta ataw» degendi bildiredi.¹ Mısalı: úlken, náhán, taynapır; shıraylı, kórkem hám t.b. sinonimler barlıq tillerde de ushırasadı. Bul tildiń baylıǵın támiyinleytuǵın, adamnıń oyın basqalarǵa tolıq hám túsinikli etip jetkeriwge sebepshi bolatuǵın tildegi semantikalıq qubılıs bolıp sanaladı. Sinonim sózler mánileri boyınsha bir-birine qansha jaqın bolǵanı menen olardıń hár biriniń basqalarǵa qaraǵanda ózine tán ózgeshelikleri boladı. Sinonim sózlerdiń birin ekinshisi ornına mudamı almastırıp qollana beriwge bolmaydı. Sebebi sinonimlik qatardı payda etetuǵın sózlerdiń hámмесiniń mánileri birdey emes, al bir qıylı uqsas sinonimlik qatardaǵı sózler mánilik úylesimine qaray orınlı orında qollanılsa maqsetke muwapıq boladı. Ayırım sinonim sózler biriniń ornına jumsalsa, ayırımları birin-biri almastırılмайды. Mısalı: sulıw, shıraylı, kórkem, gózzal sózleri bir sinonimlik qatardı payda etkeni menen qalay bolsa solay biriniń ornına ekinshisin qollana beriwge bolmaydı: kórkem ádebiyat dewge boladı, biraq sulıw ádebiyat dep ayılмайды; sulıw jay dep ayıladı, biraq gózzal jay dep

¹ Dáwletov A. Til bilimi tiykarları. – Nókis «Qaraqalpaqstan», 2013, 118-b

aytılmaydı. Sinonimlik qatardı quraytuǵın sózlerdiń mánileri bir-birine jaqın bolıwı menen birge ol sózlerdiń qaysılarınıń qanday sózler menen dizbeklesip pútkilley uqsas, ózgesheligi jaǵınan bir-birinen hesh parıqlanbaytuǵın dárejede birdey boladı.

Sinonim sózler tuwralı M.Qalenderov «Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликлери» degen miynetinde: «Házirgi zaman qaraqalpaq ádebiy tili leksikasındaǵı sinonimler tilimizde oǵada úlken orındı iyeleydi, sonıń ushın da qaraqalpaq tili sinonimlik qatarlarǵa bay. Olar kúndelikli pikir alısıw processinde mánini eń názik ottenkalarına shekem bir-birimizge jetkeriw ushın xızmet etedi hám bular sóyleytuǵın sózdi, aytılatuǵın pikirdi hár tárepleme ózgerip, tildi hár qıylı baǵdarǵa buradı. Sonlıqtan da tildegi leksikalıq sinonimler tildiń baylıǵın kórsetetuǵın kórsetkish dewge boladı.

Tildegi sinonimler adamlardıń oylanıwınıń rawajlanıwı arqalı dúnyadaǵı zatlardıń, qubılıslardıń hár túrli qásiyetlerin hár tárepleme izertlep biliwdiń nátiyjesinde kelip shıqqan. Sonlıqtan óndiristiń rawajlanıwı, xalıq mádeniyatınıń gúlleniwi, texnika menen ilimniń ósiwi tildiń iyesi bolıp esaplanatuǵın xalıqtıń basqa eller menen qarım-qatnasınıń kúsheyiwine baylanıslı sinonimler de san jaǵınan kóbeyip, bayıp otıradı. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi leksikalıq sinonimler sanı jaǵınan da, sinonimlik qatar jaǵınan da júdá bay. Bir túsinikti bildiriw ushın kóplegen leksikalıq sinonimler qollanıladı. Olar óz ara bir-birinen mánilik jaǵınan da, stillik jaǵınan da ayırıqshalanadı. Ádebiy tildiń leksikalıq sinonimleri júdá bay bolıp keliwiniń baslı sebebi bulardıń bildiretuǵın túsiniǵiniń tolıp atırǵan tarawları menen tıǵız baylanıslı. Sebebi sinonimler belgili bir túsinikti hár tárepleme kórsetip otıradı.» - dep óz pikirini bilidiredi.²

Al, O.Embergenov bolsa «Qaraqalpaq tili leksikalıq sinonimlerde oǵada bay milliy tillerdiń qatarınan orın aladı. Sinonimlik keń múmkinshiliklerden ondaǵı názik máni ózgesheliklerinen ornın paydalanıw arqalı pikirimizdi anıq, dál hám ıqshamlı etip qurıwımız múmkin» degen pikirlerdi keltirip ótedi.³

Biz bul bildirilgen pikirlerge tolıq qosılamaz.

Qaraqalpaq tilinde sinonim sózler qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleriniń biri bolǵan dástanlardıń tilinde de jiyi ushırasadı.

Ashıqlıq dástanlarınıń biri bolǵan «Yusip-Ziliyxa» dástanında da sinonim sózler jiyi ushırasıp, tildiń súwretlew quralı sıpatında keń qallanılgan. Mısalı:

Zulımlıq húkimi bul isler,

Jamanlıq ráwa bolmasın. (295-bet).

Yaqıp derler, sizdi **haqqa** tapsırdım,

Kesh qalmańlar pesin namaz waqtınan,

Hámmeńizdi bir **allaǵa** tapsızdım,

Tezirek kelip diydardımdı kórgeysiz. (296-bet).

Málik tamasha etip **kórdi, qarasa**, óziniń túsinde kórgen balası. (301-bet).

Ziliyxa **biyaram, biytaqat** bolıp, bul ǵázzeldi ayttı. (304-bet).

Onıń qáddi jamalı kúydirdi Ziliyxanı,

² Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликлери. Нөкис, Қарақалпақстан, 1989-ж., 87-88-б.

³ Ембергенов О. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларындағы лексикалық синонимлердиң стилистикалық хызметлери // ӨзРИАҚБ «Хабаршы» журналы, 1996. №2. 83-87.

Shan-sháwketli, abıraylı, dáwletli mehman keldi. (307-bet).

Ayshı ishretten dáme etip pal ishmege yar keler,

Zawıq penen sapa etip oynağa yar keler. (311-bet).

Ráhım áyleń *ǵárip biysharalarğa*,

Ash-jalańash júrgen *áptadalarğa*. (318-bet).

Ziliyxa náúmid bolıp, óz sarayına barıp, ata-babalarınan qalğan bultlarğa sájda qılıp:
«Meniń múshkilimdi ańsat et, mağan *mádet* ber, *quwat* ber» - dep múajat etti. (319-bet).

Perzentiń daǵına kúygen jaman aq,

Qırıq jıllar mağan *ahıw-zar, azap*. (323-bet).

Men onıń jalǵan aytqanın kórmedim, bir nárese tapsa *sayıllarğa, diywanalarğa* berer edi.
(324-bet).

Táwbe ettik, *keshir*, mehriban inim,

Kópdur gúna bizde, búgin *ápiw et*. (326-bet).

Jamanlıq ornına oyla waparı,

Jawızlıq áyledik, búgin *ápiw et*. (326-bet).

Dástan tiliniń leksika-semantikalıq baylıǵı sózdiń kóp mániligi menen birge sinonim sózlerdiń kóp qollanıwı múmkinshiliginde kórinedi. Dástanda qollanılgan sinonimler pikirdi bir sóz benen qaytalay bermey, onıń sinonimlik sınarların orınlı paydalanıw arqalı hár bir sózdi kórkemlep, obrazlı etip nıshańa dál tiyetuǵın astarlı hám tıyanaqlı túrde bayanlaw ushın jumсалған.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıw. Morfologiya. Nókis. Bilim, 2010.
2. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıw. Morfologiya. Nókis. Bilim, 2010.
3. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. Nókis, Bilim, 2009.
4. Patullaeva G. Qaraqalpaq tilinde tartım mánisiniń bildiriw usılları. Tashkent – 2015.
5. Paxratdinov Q., Ótemisov A. Қарақалпақ тилиндегі шығысы парсыша сөзлер. Нөкис, Қарақалпақстан, 2017.